

Marko Lamberg

Pahoissa paikoissa

1600-luvun suomalaisten painajaiset tilallisina kokemuksina

Unien tutkimus on jo pitkään ollut vakiintunut osa psykologista ja lääketieteellisen tutkimusta, koska unet ja unihäiriöt vaikuttavat ihmisen hyvinvointiin ja nukkumiseen. Unet ovat myös kulttuurisia ilmiöitä eli heijastavat uneksijan elinympäristön olosuhteita ja henkisiä rakenteita, ja siksi myös perinteentutkijat ovat tarkastelleet unia, mutta painotukset ovat olleet nykyihmisten unissa ja unista kertomisessa.¹ Mitä kaukaisemmasta menneisyydestä on kyse, sitä vaikeampaa onkin tavoittaa menneisyyden ihmisten unimaailmoja. Varhaismodernin ajan ihmisten unia on kuitenkin tarkasteltu jo jonkin verran ulkomaisessa historian tutkimuksessa ja suullisen perinteen tutkimuksessa.²

Varhaismodernin ajan noituusoikeudenkäyntien ansiosta Suomeakin koskevassa tutkimuksessa on käytettävissä kuvauksia satoja vuosia

sitten nähdyistä unista, ja niitä on myös jo hyödynnetty jonkin verran. Tarkastelu on kuitenkin keskittynyt vain muutamaasi unikuvaan kerallaan eivätkä tutkijat ole olleet niinkään kiinnostuneita unista itsestään kuin unikuvausta magian sävyttämän maailmankuvan tai ihmisten mielentilan tavoittamisen lähteinä.³

Tässä artikkelissa sivuutetaan keskustelut unien käytöstä tai niihin uskomisesta tai uskonnosta jättämisestä. Sen sijaan tarkastelu suunnataan varhaismodernin ajan ja tarkemmin sanoen 1600-luvulla eläneiden suomalaisten painajaisunien tilallisiin ulottuvuuksiin eli kuvauksiin paikoista, joihin unien tapahtumat sijoittuivat. Tarkoituksena on peilata lähdeaineistosta saatavia tietoja psykologian tutkijoiden nykyihmisten unista keräämiin tietoihin ja selvittää, erosivatko varhaismodernien unien tapahtumaympäristöt

1. Annikki Kaivola-Bregenhøj, *Kerrotut ja tulkitut unet. Kulttuurinen näkökulma uniin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2010; Annikki Kaivola-Bregenhøj (toim.), *Suomalaisten unet*. Karisto 2013; Silja Heikkilä, *Unien elävä perintö. Etnologinen tutkimus unikäsityksistä ja unien kertomistilanteista*. Jyväskylän yliopisto 2021; Kirsi Kanerva, Kaarina Koski & Marko Lamberg, *Suomalaisten unet historian- ja perinteentutkimuksessa*. Aineistojen ja muuttuvien näkökulmien jäljillä. *Historiallinen Aikakauskirja* 119 (2021), 348–360.
2. Esimerkiksi Ann Marie Plane & Leslie Tuttle (toim.), *Dreams, Dreamers, and Visions. The Early Modern Atlantic World*. University of Pennsylvania Press 2013; Janine Riviere, *Dreams in Early Modern England*. Routledge 2017; Göran Malmstedt, *En förtrollad värld. Förmoderna föreställningar och bohusslänska trolldomsprocesser 1669–1672*. Nordic Academic Press 2018; Catharina Raudvere, *Narratives and Rituals of the Nightmare Hag in Scandinavian Folk Belief*. Macmillan 2020; Anton Runesson, *Blod, kött och tårar. Kroppslig erfarenhet i Sverige, ca 1600–1750*. Stockholms universitet 2021.
3. Rafaël Hertzberg, *Bidrag till Finlands kulturhistoria på 1600-talet. Vidskepelse*. Helsingfors 1889; Antero Heikkinen, *Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640–1712)*. Suomen historiallinen seura 1969; Marko Nenonen, *Noituus, taikuus ja noitavainot. Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla vuosina 1620–1700*. Suomen historiallinen seura 1992; Kustaa H. J. Vilkkunen, *Menneisyyden ihmisen todellinen unimaailma. Unet ja persoonallisuus historiassa*. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Huhut, unet, sodomiiitit, moraalinvartijat, elämäkerrat, puhuttelusanat ja ammattinimekkeet*. Jyväskylän historiallinen yhdistys 1997, 9–44; Jari Eilola, "Covas tuosa nytt on, mutta cusa sielus liene?" Noitia ja Blåkullaa koskevat mielikuvat Ruotsissa ja Suomessa. *Mirator* huhtikuu 2002, 1–46, <http://www.glossa.fi/mirator/pdf/Eilola.pdf>; Jari Eilola, *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittäminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2003, 177–186; Raisa Toivo, *Discerning Voices and Values in the Finnish Witch Trials Records*. *Studia Neophilologica* 84 (2012), 143–155; Petteri Impola, "Minä poltan hänet kautta seitsemäntuhannen perkeleen." *Taikuus, noituus ja kansanuskon Ylä-Satakunnassa 1623–1750*. Jyväskylän yliopisto 2015; Jari Eilola, *Defining and Treating Madness in Local Communities of Early Modern Finland*. Teoksessa Tuomas Laine-Frigren, Jari Eilola, & Markku Hokkanen (toim.), *Encountering Crises of the Mind. Madness, Culture and Society, 1200s–1900s*. Brill 2018, 69–87; Mirkka Lappalainen, *Pohjoisen noidat. Oikeus ja totuus 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. Otava 2018; Marko Lamberg, *Noitaäiti. Malin Matsintytären tarina*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2019.

jollain tapaa moderneissa unissa nähdystä paikoista. Ihmisen ja tilan suhdetta on tarkasteltu hyvin monimuotoisesti, mutta useimmiten vain valvetodellisuuden osalta.⁴ Silloinkin, kun tutkijat ovat suunnanneet huomiotaan kuviteltuihin paikkoihin ja tiloihin, kyse on ollut enimmäkseen valvetilassa toimineen mielikuvituksen tuotoksista – olkoonkin, että myös unet ovat voineet vaikuttaa kuvitelmiin.⁵

Nykyunet tapahtuvat usein tutuissa ympäristöissä tai siis niiden uneksituista vastineissa. Unien tilakokemukset kuitenkin poikkeavat valvetodellisuudesta siinä, että paikka muuttuu äkillisesti tai vaihtuu kokonaan toiseksi. Unissa tapahtumapaikat ovatkin muuttuvaisin elementti. Paikan havainnointi voi jäädä myös taka-alalle, koska kokemukset keskittyvät enemmän tapahtumiin.⁶ Jollain tapaa tunnistettavissa olevia tapahtumapaikkoja sisältävät unet näyttävät olevan pitempiä kuin unet, joissa tapahtumapaikkaa ei ole tai joissa se jää epämääräiseksi. Unissa voidaan nähdä sellaisiakin paikkoja, joiden valvemaailman vastineissa ei ole vierailtu pitkiin aikoihin. Ihmiset näkevät kuitenkin helpoiten unia niistä paikoista, joissa ovat olleet unta edeltävinä kahdena päivänä. Myös matkan tai paikanvaihdoksen ajattelemisen voi tuoda kyseisen määränpäähän uneen, nukkujan aivojen luomana kuvitelmana siis.⁷

Myös psykologian tutkimuksessa on käyty keskustelua unien luonteesta kokemuksina. Täyttä yksimielisyyttä ja ehdotonta varmuutta asiasta ei saatu, koska kokemuksellisuus edellyttää jonkinasteista tietoisuutta ja joidenkin käsitysten mukaan unet saattavat olla pelkkiä valemustoja, jotka aktivoituvat herättäessä ilman aitoja kokemuksia. Toisaalta on seikkoja, jotka viittaavat koke-

muksellisuuteen: näitä ovat esimerkiksi selkounet, joissa nukkuja tiedostaa näkevänsä unta, nukkujan kehon liikkeet unen näkemisen aikana sekä painajaisunien tuottamat äkkiheräämiset.⁸

Menneisyyden unien tarkastelun pääasiallisia lähteinä käytetään tässä artikkelissa kuvauksia, jotka on kirjattu noituusepäilyjen yhteydessä oikeuspöytäkirjoihin vuosien 1607 ja 1707 välisenä aikana. Unikuvausten avulla selvitetään, mitä ihmiset kertoivat uneksimistaan tiloista ja oliko niillä yhteyttä valvemaailman fyysisiin tiloihin vai tapahtuivatko unet täysin vieraisissa ja kuvitteellisissa ympäristöissä. Göran Malmstedt, joka on tarkastellut Bohuslänissä 1660- ja 1670-luvulla käytyjä noituusoikeudenkäyntejä, toteaa syytettyjen kuvanneen niin kuvitteellisia kuin koti-seutunsa todellisia paikkoja.⁹ Malmstedtin aineisto on kuitenkin suppea eikä riitä yleistyksiin. Suomalaisessa tutkimuksessa ainoastaan noitien myyttistä kokoontumispaikkaa Bläkullaa on käsitelty myös tilana, joten kattava analyysi unikuvauksissa mainituista paikoista on jäänyt puuttumaan.

Tuomiokirjat unikokemusten lähteenä

Unetkin tavoitetaan historian tutkimuksen keinoin vain valvetilassa tapahtuneiden sanallistamisten tai muiden kuvaamistapojen kautta, koska tutkija voi tehdä päätelmiä vain kuvauksista eikä varsinaisista unista itsestään. Koettu uni on todennäköisesti aina jossain määrin erilainen kuin muistettu uni, ja samoin kerrottu uni todennäköisesti poikkeaa muistetusta unesta – paitsi sen vuoksi, että kokemusten sanallistaminen on yksilöllistä ja kulttuurisidonnaista myös sen vuoksi, että unien kerrontaan vaikuttavat hyvin

4. Riitta Laitinen, *Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden*. Amsterdam University Press 2017; Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*. Sigillum 2017.

5. Esim. Seppo Knuuttila, Pekka Laaksonen & Ulla Piela (toim.), *Paikka. Eletty, kuviteltu, kerrottu*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006; Robert T. Tally Jr, *Topophrenia. Place, Narrative, and the Spatial Imagination*. Indiana University Press 2018; Ulla Piela & Petja Kauppi (toim.), *Tuolla puolen, siellä jossakin. Käsitteitä kuvitelluista maailmoista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2020.

6. Antti Revonsuo & Christina Salmivalli, A Content Analysis of Bizarre Elements in Dreams. *Dreaming* 5 (1995), 178, 184; Antti Revonsuo & Krista Tarkko, Binding in Dreams. The Bizarreness of Dream Images and the Unity of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies* 9 (2002), 6; Cristina M. Iosifescu Enescu et al., Place Cookies and Setting Spiders in Dream Cartography. *Transactions in GIS* 24 (2020), 944.

7. Louis Marrou & Isabelle Arnulf, Dreams of a Geographer. A Long Dream and Waking Life Series of Geographic Locations. *International Journal of Dream Research* 11 (2018), 13–20.

8. Nils Sandman, *Epidemiological Studies of Subjective Experiences*. Turun yliopisto 2017, 27–30.

9. Malmstedt 2018, 195–196.

monet seikat, kuten senhetkisen kulttuurin suhtautuminen uniin.¹⁰ Mielen sisäisinä ja valvetilan ajattelua jäsentymättöminä ilmiöinä unia on vaikea tavoittaa, ja ongelma on sitä suurempi, mitä kaukaisemmista ajoista on kyse.¹¹ Unien tutkimista esimodernin historian kontekstissa vaikeuttaa ennen kaikkea lähteiden niukkuus, koska luku- ja kirjoitustaito olivat harvinaisia varhaismodernissa yhteiskunnassa eikä unien kirjaamista ole aina pidetty tärkeänä.

Suomalaisten kansanihmisten unia merkittiin kuitenkin silloin tällöin muistiin tuomiokirjoihin ja vastaaviin oikeuspöytäkirjoihin, tavallisesti silloin kun epäiltiin noituutta tai jotain muuta ylluonnollista tapahtuneen. Useimmiten kyseessä oli ahdistava uni tai muu epämiellyttävä unen aikainen kokemus, joka yhdistettiin ylluonnolliseen pahuuteen. Juuri sen vuoksi varhaismodernin ajan unikuvaukset soveltuvat nimenomaan painajaisunien tutkimiseen – miellyttäviä unia ei ollut syytä kirjata viranomaisasiakirjoihin.

1400- ja 1500-luvulta säilyneet harvalukuiset kotimaiset tuomiokirjat keskittyvät kuitenkin paljon konkreettisempiin kysymyksiin, ennen muuta maanomistusriitojen ja väkivallantekojen selvittelyyn. Suomalaisia oikeuspöytäkirjoja on säilynyt enemmän 1600-luvulta alkaen, ja niiden sisältö on aikaisempaa monipuolisempaa. Suomalaisen näkemiä unia koskevia tietoja voidaan löytää satunnaisesti myös samanaikaisista ruotsalaisista ja virolaisista aineistoista, koska suomalaistaustaisia ihmisiä asui myös sen alueen ulkopuolella, joka kuuluu nykyiselle Suomen valtiolle.

Käytettävissä olevasta aineistosta löytyi kuvauksia 43 suomalaisen kokemista painajaisunista tai muista painajaisen kaltaisista unihäiriöistä vuosien 1606 ja 1707 väliseltä ajalta, käytännössä siis ajalta, jolta varhaisimpia suomalaisia tuomiokirjoja on säilynyt ja joka edelsi yhteiskunnan kaaokseen suistanutta isoavihaa.

Lähteiden avulla tavoitettavien unikokemusten määrä on suurempi kuin 43, sillä joissain tapauk-

sisssa oikeus kirjasi muistiin samalta ihmiseltä useamman kuin yhden unikuvauksen. Tarkkaa lukua ei kuitenkaan voida määrittää, koska merkinnöistä ei aina ilmene selvästi, kuinka monesta eri unesta oikein on kyse. Kaikkien oikeuspöytäkirjoihin kirjattujen painajaiskokemusten tarkkaa lukua on muutenkin vaikea arvioida, sillä se edellyttäisi kymmenientuhansien käsikirjoitettujen tuomiokirjojen läpikäyntiä. Tulevaisuudessa se voi onnistua koneavusteisen tekstintunnistusteknologian kehittyessä, mutta toistaiseksi on kuitenkin tyydyttävä Tuomiokirjakortiston¹², tutkimuskirjallisuuden ja avulaiden kollegoiden vihjeiden avulla löydettävissä oleviin kuvauksiin. Tämän artikkelin pohjana olevien unikuvausten lähdetiedot on merkitty Taulukkoon 1.

Taulukko 1 pitää sisällään tapaukset, joissa joko mainitaan eksplisiittisesti unta tarkoittava sana *dröm* tai *sömn* (eri kirjoitusasuissa) tai joissa kuvaillun kokemuksen yhteydessä puhutaan nukkumisesta tai jossa tutkija voi asiayhteydestä esittää tulkinnan, että kyse on unikokemuksesta. On todennäköistä, että noituus oikeudenkäyntien aikana annettujen lausuntojen takana on unia enemmänkin kuin aikalaiset hahmottivat. Mukaan on siis otettu esimerkiksi pietarsaarelaisen talonpojan Anders Matsson Nixin kuvaus vuodelta 1690, vaikka hän itse piti kokemuksiaan valvetilassa tapahtuneina. Tällaisia tapauksia käsitellään tarkemmin muun analyysin yhteydessä. Aineisto on joka tapauksessa hyvin tulkinanvaraista, ja joissain tapauksissa kokemukset ovat voineet aiheutua myös mielentilan häiriöistä. Eroa unen ja valveilla, syystä tai toisesta, koetun harhan välillä on vaikea määrittää ehdottoman varmasti näiden lähteiden perusteella vuosisatoja jälkeenpäin.¹³

Suurin osa analysoiduista kuvauksista on peräisin suomalaisista oikeudenkäyntipöytäkirjoista. Kuvauksia ovat antaneet sekä maaseudun että kaupunkien asukkaat, ja aineistossa ovat

10. Kaivola-Bregenhøj 2010, 33–37; Heikkilä 2021, 153–170.

11. Kaarina Koski, Kirsi Kanerva & Marko Lamberg, Unien jäljillä. Menneisyyden ihmisten unikulttuurit historian tutkimuksen kohteena. Teoksessa Rami Mähkä et al. (toim.), *Kulttuurihistorian tutkimus. Lähteistä menetelmiin ja tulkintaan*. Kulttuurihistorian seura 2022, 285–301.

12. Tuomiokirjakortisto on käytettävissä Arkistolaitoksen Astia-asointipalvelun kautta osoitteessa <https://astia.narc.fi/uusiastia/> ja Avoindata.fi-palvelussa osoitteessa https://www.avoindata.fi/data/fi/dataset/tuokko_kakisalmi/. Ks. myös Digihakemisto osoitteessa <https://digihakemisto.net/>. Osoitteet haettu 1.11.2022.

13. Eilola 2003, 178–181; Luís R. Corteguera, The Peasant Who Went to Hell. Dreams and Visions in Early Modern Spain. Teoksessa Ann Marie Plane & Leslie Tuttle, *Dreams, Dreamers, and Visions. The Early Modern Atlantic World*. University of Pennsylvania Press 2013, 88–103; Eilola 2018.

Taulukko 1. Varhaismodernin ajan suomalaisia unikuvauksia ajalta 1607–1707.

vuosi	unennäkijä	lähde
1607	Matti Tuomaanpoika	Pipping Fredr. Wilh., Om hjelten i Sorgespelet Daniel Hjort. Historisk afhandling. <i>Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk, utgifna af Finska Vetenskaps-Societeten</i> 8. Helsingfors 1867, 46–49.
1626	Brusius Mortinpoika	Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Laitila 9.3.1627
1632	Anna Matsdotter tai Pedersdotter	Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Pietarsaari 27.8.1632 (95v–97v), 18.2.1634
1640	Anna	<i>Das Inland</i> 1837, 778–780 (ehkä useita unia)
1649	Valpuri Kinni	Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Huittinen 11.–12.6.1649
1669	Mårten Mårtensson Laukus	Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pietarsaari 10.5.1669, 4.5.1674, 19.4.1675
1670	Matti Paavonpoika	Kymenkartanon läänin tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Pyhtään ja Lapveden käräjät 6.–7.6.1670
1670	Antti Juhaniinpoika Auvoinen	Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Viipurin kämnerioikeus ja raastuvanoikeus 15.4.1670 (useita unia)
1674	Juhani Roiha	Käkisalmen läänin tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Jaakkimanvaara 13.–14.3.1675
1675	Dordi	Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Mustasaari 27.–29.5.1675
1675	Gustav	Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Vöyri 23.–25.8.1675 (useita unia)
1676	Margareta Matsintytär	Carl Adlersparre (toim.), <i>Historiska samlingar</i> 4. Stockholm 1812, 328–329 (useita unia)
1676	Maria Eriksdotter	Tukholman kaupunginarkisto, Södermalmin kämnerioikeuden pöytäkirja 3.5.1676 (kaksi unta)
1676	Annika Eriksdotter	Tukholman kaupunginarkisto, Södermalmin kämnerioikeuden pöytäkirja 5.5.1676 (kolme unta); Ruotsin valtionarkisto, Tukholman kuninkaallisen komissoriaalioikeuden pöytäkirja 25.9.1676, 5.10.1676
1676	Malin Matsintytär	Ruotsin valtionarkisto, Tukholman kuninkaallisen komissoriaalioikeuden pöytäkirja 11.7.1676
1676–1678	Anna, Margareta ja Kirstin, 10–17-vuotiaat siskokset	Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Uusikaarlepyy 9.–11.9.1678 (useita unia)
1678	Brita Josefsdotter Ståhl	Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Uusikaarlepyy 9.–11.9.1678 (useita unia)
1677	Lisa Markusdotter	Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Uusikaarlepyy 9.–11.9.1678
1678	Beata Juhaniintytär	Käkisalmen läänin tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Räisälä 5.–6.3.1678
1684	Marketta Mikkeliintytär Kähärä	Käkisalmen läänin tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Pyhäjärvi 20.–23.10.1684
n. 1684	Simon	Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pietarsaari 22.4.1689, 11.5.1689 (kolme unta)
1685	Margeta Eskontytär	Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Kokkola 6.11.1685
1686	Jaakko Korkkinen	Käkisalmen läänin tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Rautu, Sakkula ja Pyhäjärvi 15.–20.11.1686, 11.–27.10.1687
1687	Abluna Pärttylintytär	Kymenkartanon läänin ja Lappeen kihlakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Luumäki, Mäntyharju ja Valkeala 28.–30.8.1687 (kaksi unta)
1687	Maria Hansdotter	Etelä-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Pietarsaari 14.–16.8.1689

n. 1687	Mickel Matsson	Etelä-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Pietarsaari 14.–16.8.1689; Hertzberg 1889, 138
1688	Justina Bylow	Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Kokkola, Kälvä ja Kruunupy 3.–4.9.1688
1688	Pekka Niva	Kymenkartanon läänin ja Lappeen kihlakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Taipalsaaren ja Savitaipaleen käräjät 13.–14.2.1688
1689	Margareta Grelsdotter	Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Vöyri 15.2.1689; Hertzberg 1889, 136–137 (useita unia)
1689	Anders Matsson Nix	Etelä-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut pöytäkirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Pietarsaaren laamanninkäräjät 16.6.1690
1689	Beata Pekantytär	Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pietarsaari 11.5.1689
1689	Antti Savolainen	Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Sotkamo 14.–18.8.1690 (useita unia)
1689	Pauli Kolemäinen	Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Sotkamo 14.–18.8.1690 (useita unia)
1689	Lauri Kolemäinen	Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Sotkamo 14.–18.8.1690
1690	Mikkeli Matinpoika	Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Ulvila 18.–20.10.1693
1692	Eva Thomasdotter	Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Vaasa 12.3.1692
1693	Samuel Niilonpoika	Kymenkartanon läänin ja Lappeen kihlakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Savitaipale ja Taipalsaari 21.–24.10.1693 (kaksi unta)
1698	Maria Laurintytär	Kymenkartanon läänin ja Lappeen kihlakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Savitaipale ja Taipalsaari 10.–12.10.1698 (kaksi unta)
1699	Dordi Joosepintytär	Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Kalajoki 16.–19.8.1699 (kaksi unta)
1705	Malin Olavintytär	Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Eurajoki ja Lappi 18.–20.2.1707 (kaksi unta)
1706	Erkki Jaakonpoika Kepuli	Ylä-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, Varsinaisten asioiden pöytäkirjat, Karkku 21.–22.1.1707

Ellei muuta ole ilmoitettu, kyse on Kansallisarkiston säilyttämistä aineistoista, jotka ovat luettavissa Astia-aineistopalvelun kautta. Vasemmanpuoleisin sarake ilmoittaa todennäköisen ajankohdan kuvatus unen näkemiselle. Uneksijoiden nimet on joko suomenkielistetty tai jätetty ruotsinkieliseen asuun sen mukaan, mitä heidän kielitaustastaan tiedetään tai voidaan olettaa.

edustettuina melko hyvin Suomen eri maakunnat, joskin Ahvenanmaa puuttuu kokonaan. Aineisto myös kattaa alueita, jotka eivät enää kuulu Suomeen. Kuvaukset jakautuvat ajallisesti hyvin epätasaisesti: vain viisi varhaisinta on peräisin 1600-luvun alkuvuosikymmeniltä, kun taas kaikki muut ovat muistiinmerkinnöissä, jotka on tehty vasta vuodesta 1669 alkaen. Asian-tila heijastaa osin lähdeaineiston määrän kasvua, osin noituususkomusten voimistumista vuosisadan puolivälin jälkeen, kun ruotsalaiset noituusmielikuvat levisivät Suomeen ja etenkin Pohjanmaalle.¹⁴

Tuomiokirjoihin ja vastaaviin oikeudellisiin aineistoihin kirjatut unikuvaukset poikkeavat lääketieteen ja psykologian tutkijoiden käyttämästä standardiaineistoista, joihin kuuluvat uni-päiväkirjat, kyselylomakkeet, haastattelut ja uni-laboratoriokokeilla kerätyt suulliset tai kirjalliset raportit.¹⁵ Oikeuspöytäkirjaan kirjattu unikuvaus on ensinnäkin aina toisen kuin unen nähneen ihmisen kirjoittama, sillä tavallisimmin kuvauksen on kirjoittanut oikeuslaitoksen palveluksessa oleva kirjuri unennäköjän tai jonkun toisen ihmisen antaman suullisen selonteon perusteella. Varhaismodernina aikana kirjuri käänsi suomen-

14. Heikkinen 1969, 246–251.

15. Psykologian ja lääketieteenkin piirissä tehdyn unitutkimuksen metodeja selostetaan mm. teoksessa Sandman 2017, 30–39.

kieliset kuvaukset ruotsiksi, mikä on sekin voinut muuttaa kuvauksen sisältöä.

Kirjureiden roolia on pohdittu paljon, koska he ovat vaikuttaneet käytettävissä olevien lähteiden käyttöarvoon. Tuomiokirjoihin merkittyjen unikuvausten tarkkuudessa esiintyy vaihtelua, mikä voi kertoa niin alueellisista ja ajallisista kirjaamiskulttuureista kuin yksittäisten kirjurin henkilökohtaisista ratkaisuista. Historiantutkijat ovat eri lähestymistapoja soveltamalla päätyneet korostamaan kerronnan vuorovaikutteisuutta, jossa kirjuri ei ole varsinaisesti vääristänyt sanomaa, koska hän ja alkuperäinen kuvailija ovat osallistuneet eri rooleistaan huolimatta samaan prosessiin ja jakaneet ainakin osaksi aikansa kulttuuriset käsitykset.¹⁶ Tuomiokirjoihin merkittiin se, mitä pidettiin tärkeänä ja muistamisen arvoisena, joten unillakin nähtiin olevan mahdollista todistusarvoa.

Oikeuspöytäkirjoihin merkityt unikuvaukset ovat tavallisesti lyhyitä ja tiiviitä eivätkä ne todennäköisesti sisällä läheskään kaikkia yksityiskohtia koetusta, muistetusta ja kerrotusta unesta. Kuvaukset on myös useimmiten merkitty muistiin viikkoja, kuukausia ja jopa vuosia koetun unen jälkeen, minkä vuoksi kuvaukseen on voinut tulla elementtejä, joita koetussa unessa ei ollut, tai siitä on poistunut yksityiskohtia esimerkiksi unohtamisen takia. Esimerkiksi Simon, pietarsaarelaisen raatimiehen renki, todisti vuonna 1689 viisi vuotta aikaisemmasta painajaisestaan, josta hän kertoi vain sen, että oli nähnyt kolmena peräkkäisenä yönä mustia koiria. Toisinaan kirjattu unikuvaus perustuu jopa toisen käden tietoihin: esimerkiksi Sotkamon käräjillä vuonna 1690 kuultiin kahden nuoren veljeksen, Pauli ja Lauri Kolemäisen, painajaisista omaisten kertomana ja kuvaukset koskivat ensi sijassa nuorukaisten kauhistuneita reaktioita.

Epävarmuustekijöistä huolimatta oikeuspöytäkirjoihin taltioidut unikuvaukset antavat aavistuksen siitä, millaisia unia suomalaiset näkivät varhaismodernina aikana. Kerätty painajaiskuvauskorpus koskee 26 naista ja 17

miestä. Asiaa selittää varmastikin osaltaan naisten yliedustus varsinkin länsisuomalaisten noituusoikeudenkäyntien kohteina.¹⁷ Painajaisia kokeneiden sukupuolijakauma vastaa myös sitä kuvaa, mitä tiedetään nyky-suomalaisten painajaisista: nykyisinkin naiset näkevät pahoja unia hieman useammin kuin miehet ja kokevat myös miehiä useammin unettomuutta, ahdistusta ja masennusta, joiden tiedetään ruokkivan ahdistavia unia.¹⁸ Kokijoiden ikärakennetta on vaikea selvittää epätäydellisten taustatietojen vuoksi, mutta tunnettu ikäjakauma ylittää 7-vuotiaasta yli 80-vuotiaaseen. Vain viiden kokijan tiedetään olleen alle 18-vuotias. Osaksi tämä johtuu siitä, että noituusoikeudenkäynneissä suomalaisissa oikeusistuimissa kuultiin lapsitodistajia harvemmin kuin Pohjanlahden länsipuolella.¹⁹ Suurin osa kuvausten alkuperäisistä kertojista on ollut talonpoikia ja heidän vaimojaan ja lapsiaan sekä piikoja ja renkejä, joskin joukossa on myös muutamia porvarivaimoja ja -leskiä sekä sotilaanleskiä. Ylemmät yhteiskuntaryhmät puuttuvat joukosta kokonaan haureudesta syytettyä kirkkoherran leskeä Justina Bylowia lukuun ottamatta.

Analyysissäni jaan unikuvaukset neljään kategoriaan sen mukaan, miten tilaa kuvaillaan ja kokiko unennäköjä kehonsa liikkuvan paikasta toiseen. Näillä kriteereillä unikuvausten paikat voidaan jakaa viitteellisesti kuvailtuihin tiloihin, selkeän yksipaikkaisiin tapahtumaympäristöihin sekä monipaikkaisina koettuihin tiloihin. Vuosisadan lopun noituussyytöksissä esiintyvät Blåkulla-kuvaukset ovat järjestäen monipaikkaisia. Niitä käsitellään omana ryhmänään, koska kyse on ainoasta aineistossa mainitusta tilasta, jolla ei ollut todellista vastinetta valvemaailman fyysisissä tiloissa. Joskin, kuten tullaan käsittelemään, valvemaailmasta lainautui elementtejä myös Blåkulla-uniin.

Viitteellisesti kuvailut ympäristöt

Nykyihmisten unia analysoitaessa on todettu, että unissa koetut tapahtumat ja hahmot kuvailaan ja ilmeisesti muistetaan useimmiten tarkem-

16. Eilola 2003, 43–44; Malmstedt 2018, 24–26; Raisa Maria Toivo & Liv Helene Willumsen, A Narratological Approach to Witchcraft Trial Records. Creating Experience. *Scandinavian Journal of History* 47 (2022), 39–61.

17. Nenonen 1992, 109–112.

18. Nils Sandman et al., Nightmares. Prevalence Among the Finnish General Adult Population and War Veterans During 1972–2007. *Sleep* 36 (2013), 1041–1050. Muunsukupuolisten unennäkemisen rakenteita ei ilmeisesti ole vielä tutkittu ainoastaan suomalaisilla aineistoilla.

19. Heikkinen 1969, 290.

min kuin tapahtumaympäristöt.²⁰ Sama näyttäisi pätevän tarkasteltua varhaismodernien unien korpukseen, sillä läheskään kaikissa unikuvauksissa ei mainita suoraan paikoista, joihin uni sijoitui. Oikeuspöytäkirjoihin merkittyjen kuvausten kohdalla asiaan on voinut vaikuttaa myös unesta kertomisen konteksti: useimmiten unessa tapahtuneet asiat ja siinä kohdatut ihmiset on ehkä koettu tärkeimmiksi, joten kuvauksen tilallistamiseen oikeuden edessä ei ollut tarvetta tai sitten oikeuden kirjuri jätti ne tiedot pois toissijaisina merkittäessään kuvauksen muistiin.

Ympäristökuviauksia on niukanlaisesti esimerkiksi niissä vuodelta 1687 peräisin olevissa merkinnöissä, jotka kertovat itäsuomalaisen talonpojanvaimon Abluna Pärtyllyntytären kahdesta painajaisesta. Ensimmäisessä hän näki joukon miehiä, jotka usuttivat nauriskasasta mustia päsejä hänen kimppuunsa. Ympäröivää tilaa ei varsinaisesti kuvailla, mutta nauriskasa ja pässit olivat ennen muuta maalaisympäristöön eli tässä tapauksessa uneksijan hyvin tuntemaan tilaan kuuluvia elementtejä. Ablunan toisessa unessa ”mustaverinen” (*swartblodigh*) nainen, jolla oli musta mekko, kävi hänen kimppuunsa ja kietoi hänet vaatteeseensa. Tässä unikuvauksessa ei anneta edes viitteellisiä tietoja ympäröivästä tilasta, ja päälle karkaava hahmo käytännössä peittää uneksijan näkökentän kokonaan. Ablunan unista annettuja kuvia kuten kaikkia muitakin tarkasteltuja unikuvia luonnehtii kuitenkin niiden tilallisuus: uneksija on kehonsa kautta läsnä jossain tilassa.

Varsinkaan vankilaan vietyjen ihmisten unien kuvauksissa ei ole varsinaisia mainintoja tapahtumaympäristöstä, mikä saattaa heijastaa uneksijoiden rajoitettuja liikkumismahdollisuuksia. Kaikkiaan seitsemän unennäkijää eli noin joka kuudes kertoi ainakin yhdestä vankilassa kokemastaan painajaisesta. Vankityrmään joutuminen todennäköisesti edesauttoi ahdistavien unien näkemistä, sillä kielteisten tuntemusten ja huolenaiheiden on todettu lisäävän merkittävästi kaikenlaisten unihäiriöiden mahdollisuutta.²¹ Vankilaunia kuitenkin kuvailtiin niukasti.

Tilan kuvailematta jättämisen yleisyys voi johtua siitä, että uni tapahtui samassa tilassa, jossa uneksija nukkui – tai siis sen uneksitussa vastineessa. Siksi tapahtumapaikan mainitsemista ei ehkä pidetty välttämättömänä. Toisen polven tukholmansuomalainen Annika Eriksdotter, hänen sisarensa Maria Eriksdotter sekä heidän äitinsä, Pohjanmaalta kotoisin ollut Malin Matsintytär kohtasivat vuonna 1676 vangittuina näkemissään unissa hahmoja, jotka tuottivat heille ahdistusta ja kipuakin yrittäessään saada heidät mukaansa, siinä kuitenkin onnistumatta. Vankilaa ei ole tarvinnut mainita erikseen, koska se oli unikokemuksissa mukana ajatusten tasolla uneksijoiden vaivattuja kehoja ympäröivänä tilana. Samoin itäsuomalainen Antti Auvoinen koki ahdistavan unen Viipurin linnassa vuonna 1670 ja pohjois-pohjalainen Antti Savolainen samaten Kajaanin linnassa vuonna 1689. Näissäkin tapauksissa kuvaukset keskittyvät ahdistaviin kohtaamisiin yliluonnollisen pahuuden kanssa mainitsematta mitään niiden kokemisympäristöstä. Kummassakin tapauksessa saattoi olla kyse myös pitkäaikaisesta mielentilan järkkymisestä, sillä molemmat kertoivat piinaavien näkyjen vaivanneen heitä jo entuudestaan kauan ennen vangitsemista ja myös päiväsaikaan.

Tarkemmin kuvaamaton kodin ulkopuolinen tila on usein mukana kuvauksissa, joissa uneksija viettää yötään tilapäisesti vieraassa paikassa, kuten maantien laidassa, metsäluonnossa tai vieraassa talossa. Taustatekijöiden ja yksilön mielentilan merkittävyyden vuoksi paikan merkitystä voi pitää toissijaisena painajaiskokemusten laukaisemiselle. Painajaisilla on kuitenkin todettu olevan myös tilaan liittyvä yhteys: vieraissa paikoissa saatetaan nukkua ensimmäinen yö heikosti, mikä saattaa laukaista painajaisen varsinkin niissä, jotka ovat taipuvaisia näkemään pahoja unia. Ilmiötä kutsutaan ”ensimmäisen yön efektiksi”.²² Varhaismodernin ajan unikuvauksissa on viitteitä ilmiön olleen todellisuutta 1600-luvullakin.

Satakuntalainen talonpoika Brusius Mortinpoika oli ollut vuonna 1626 palaamassa kaupunkimatkaltaan ja nukkunut yötä maantien laidassa,

20. Revonsuo & Saimivalli 1995, 177; Cristina M. Iosifescu Enescu et al. 2020, 944–945.

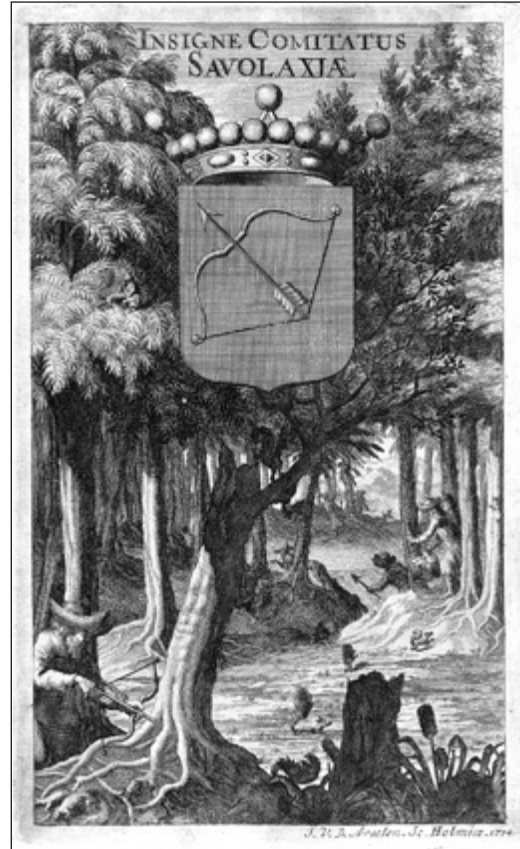
21. Stephanie Rek, Bryony Sheaves & Daniel Freeman, Nightmares in the General Population. Identifying Potential Causal Factors. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 52 (2017), 1123–1133.

22. Anna Kis et al., Objective and Subjective Components of the First-Night Effect in Young Nightmare Sufferers and Healthy Participants. *Behavioral Sleep Medicine* 12 (2014), 469–480.

kun hän oli herännyt tuntemukseen, että kaksi punaisiin vaatteisiin pukeutunutta piikaa ravis- teli hänet hereille. Noitana pidetyn tyrvääläisen Valpuri Kinnin yritys piileksiä metsässä vuonna 1649 päättyi yön koittaessa siihen, että hän koki kummituksen ajavan hänet sieltä pois takaisin ihmisten ilmoille. Itäsuomalainen Maria Laurintytär oli hänkin pakomatalla vuonna 1698, koska häntä haluttiin kuulla lapsenmurhasta epäiltynä. Nukkuessaan niemessä avoimen tavan alla hän havahtui siihen, että korppi ”vastasi” hänelle hänen päänsä päällä. Metsäluontoa ja ulkona nukkumista kohtaan tunnettu pelko voi selittää näissä kolmessa tapauksessa koetut uni- häiriöt – agraarin ajan perinteessä metsään liitettiin mielikuvia yliluonnollisista olennoista, jotka saattoivat uhata ihmistä.²³ Marian tapauksessa voi tosin olla kyse proosallisemmin luonnon- ympäristössä tapahtuneesta kuulohavainnosta, joka herätti hänet, mutta kansanuskomuksissa korppi näyttäytyy epäonnen lintuna, jonka ääni tietää pahaa.²⁴

Oikeuden eteen jouduttuaan Maria Laurintytär kertoi pakoretkensä aikaisesta toisestakin unikokemuksesta: nukkuessaan ensimmäistä yötä vieraassa talossa, josta oli saanut majapaikan, hän näki unen, jossa hänen päänsä päällä loisti kolme kynttilää. Kun hän sammutti ne, hän havaitsi yllään vihreän puseron, jossa oli punainen vuori. Hän kertoi unestaan toisille talossa majoileville naisille, ja he tulkitsivat unen kertovan hänen kevytmielisyydestään ja turhamaisuudesta – eiväthän kansanhimiset pukeutuneet niin. Unikuvaus ei ole painajaismainen, mutta saattaa kertoa lapsenmurhasta etsityn naisen stressistä – pelosta tulla havaituksi ja toiveesta kätkeytyä uuden identiteetin avulla.

Vieraassa talossa nukkumisen vaikeus tulee esiin myös pietarsaarelaisen talonpoika Märten Märtensson Laukuksen vuonna 1669 kokemasta levottomasta yöstä: Märten joutui pakenemaan toiseen taloon, koska hänestä tuntui siltä, että siihen taloon, jonne hän oli jäänyt yöksi, oli kantau-

■ Kuva 1: *Suecia Antiqua et Hodierna* -teokseen valmistettu kaiverruskuva vuodelta 1714 välittää aikalaismielikuvia suomalaisesta metsästä kesyttämätömänä tilana. Kaivertaja Johannes van den Aveelen (1655–1727) Lähde: Kungliga biblioteket, Tukholma.

tunut paholaisen ja noituuteen yhdistetyn myyttisen olennon, *paran*, huutoa.²⁵ Märten uskoi myös kuulleensa talon emännälle puhuneiden noitien ääniä. Vaikka Märten koki kuulleensa äänet valveilla ollessaan, ne voidaan selittää uniksi, joihin vieras tila ja noituuden pelko heijastivat varjonsa. Purmossa asuva Anna Mats- tai Pedersdotter²⁶ koki hänkin kuuloaistimuksen, kun nukkui tilapäisessä majapaikassaan pääsiäisyönä vuonna

23. Tomi Letonsaari, *Metsänhaltijat itäsuomalaisessa kansanuskonnossa*. Etnologian pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto 2009, <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/21268> (1.11.2022).

24. Pasi Klemettinen, *Kansanuskon kääntöpuoli. Hiidet, maanalaiset ja muut demonit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2022, 112.

25. Parasta ks. esim. Klemettinen 2022, s. 221–224.

26. Annan tapausta, johon liitettiin myös noituus, käsiteltiin kaksilla eri käräjillä vuosina 1632 ja 1634. Jälkimmäisestä laaditussa pöytäkirjassa hänen patronymikseen on merkitty Pedersdotter, mutta se voi olla myös sekaannus, koska seuraavaksi kirjatussa jutussa esiintyy myös nimi Anna Pedersdotter.

1632: ääni kehotti häntä valmistautumaan matkaan ja ulos astuttuaan Anna päätyi savuiseen navettaan. Kokemuksena Annan uni kuuluu kuitenkin monipaikkaisten unien joukkoon.

Kemin kirkkoherran leski Justina Bylow ja karjalainen piika Beata Juhanitytär kokivat kumpikin omasta mielestään poikkeuksellisen unen yhden yön irtosuhteidensa aikana, Justina vierassa talossa vuonna 1688 ja Beata pappilan saunassa kymmenkunta vuotta aikaisemmin. Herättyään Justina pohti, mahtoiko hänet maannut sotamies olla *mara* eli myyttinen painajaisolento, mutta johon saattoi yhdistyä myös seksuaalisia mielikuvia – tosin useimmiten mara kuviteltiin naispuoliseksi.²⁷ Beata puolestaan uskoi tapaamansa ratsumiehen tuottaneen taikakeinoilla raskaan unen hänen päälleen, jotta pääsi makamaan hänet.

Näiden kirjavien kokemusten valossa on hyvin todennäköistä, että ensimmäisen yön efekti saattoi kohdata ihmisiä myös 1600-luvulla: vieras tila ruokki levotonta nukkumista. Vaikka unien tapahtumaympäristöjä ei juuri kuvailla, kokemuksista välittyä epäsuorasti valvemaailman tilojen siivilöityminen uniin. Uneksija todennäköisesti mielsi olevansa kehonsa kautta läsnä valvetodellisuuden tilan toisinnossa. Useimmissa tapauksissa uni näyttää sijoittuneen yhteen ainoaan paikkaan, mutta täysin varmaa se ei ole kuvausten niukkuuden vuoksi. Aineistossa on kuitenkin myös kuvauksia, joista asia ilmenee varmemmin, ja niitä käsitellään seuraavaksi.

Yksipaikkaiset tapahtumaympäristöt

Ahtaimmillaan uni sijoittui uneksijan kotiin tai palveluspaikkaan ja yhteen ainoaan huoneeseen, kuten satakuntalaisen Mikkeli Matinpojan tapauksessa suunnilleen vuonna 1687: nuori mies makasi sairavuoteellaan ja näki unessaan tutun kylänmiehen leikkaavan häneltä jalat poikki. Kymenlaaksolainen talonpoika Matti Paavonpoika näki vuonna 1670 kotonaan nukkuessaan unen, jossa uneen ilmestynyt valkopukuinen poika tarttui häntä kädestä ja pyysi häntä seuraamaan itseään erään talonpojan luokse ja kertomaan hänelle asian, jonka tiesi. Matti kykeni seuraamaan hahmoa vain tuvan ovelle; sitten hän

heräsi unestaan. Ovelle pysähtyminen ja kotona pysyminen olivat epäilemättä yhteydessä Matin tuntemaan epävarmuuteen koskien sitä, pitäisikö hänen mennä kertomaan kyseiselle talonpojalle, että tämän poika oli harjoittanut sukupuoliyhteyttä lehmän kanssa.

Eräät muutkin kuvaukset rajoittuvat vain omaan kotiin tai pihapiiriin. Vastikään haudattu talonpoika ilmestyi vuonna 1684 käyllylleen karjalaisen maalaisnaisen Marketta Mikkeliintytär Kähärän unessa ja kehotti ottamaan seinästä pois siihen isketyn pihlajanpalan; muussa tapauksessa lisää talon väkeä tulisi kuolemaan. Itäsuomalainen Pekka tai Pietari Niva seurasi unessaan vuonna 1688 talonsa pihassa, kun haukka vei hänen kukkonsa ja jäljelle jäi vain ilmassa leijuvia höyheniä.

Unet saattoivat sijoittua myös oman asunnon ulkopuolelle mutta kuitenkin yhteen tilaan, koska uneksija ei koe liikkuvansa tai ei ainakaan kuvaa liikkumistaan. Eurajoella piika Malin Olavintytär seisoi vuoden 1705 paikkeilla näkemässään painajaisessa tutun talonpojan saunan edessä, kun tämän vaimo viskeli hänen päälleen kepillä kaksi käärmettä.

On myös kuvauksia, jotka sijoittuvat yhteen ainoaan tuttuun ympäristöön, mutta uneksija on enemmänkin tarkkailija kuin toimija tai toiminnan kohde. Karjalaisen talonpojan Jaakko Korkkisen kertoman mukaan hänen vuonna 1686 näkemässään unessa toinen mies teki taikoja hänen navetassaan. Uni osoittautui pahaksi myöhemmin, kun karja sairastui ja kuoli. Taipalsaarelainen renki Samuel Niilonpoika väitti vuonna 1693 nähneensä kahdesti unen, jossa tietyn maatilaa paikalle rakennettiin komea talo, joka romahti saman tien. Tietäjän maineessa ollut pirkanmaalainen talonpoika Erkki Jaakonpoika Kepuli näki unessaan vuonna 1706 suun nousevan keskelle kotikyläänsä, minkä hän uskoi enteilevän kylän joutumista puustellin ja herrojen alaisuuteen. Näistä kuvauksista ei ilmene, kokiko uneksija olevansa kehollisesti läsnä samassa tilassa.

Pietarsaarelaisen porvarinvaimon Beata Pekantytären painajaiskuvaus vuodelta 1689 kuuluu vankilauniin, mutta se on tutkitun aineiston ainoa, jossa ympäristöä kuvaillaan selvästi

27. Catharina Raudvere, *Föreställningar om maran i nordisk folktrö*. Lunds universitet 1993; Klemettinen 2022, 195. Ks. myös Kaarina Kosken artikkeli tässä teemanumerossa.

joskin niukasti: Beata nukkui vankityrmässään ja ”näki” saman tilan kuin valveilla ollessaan. Tyrmän ikkunasta ilmestyi laikukas saviruukku, joka asettui hänen päälleen ja kehitti itselleen pään ja raajat ja alkoi lopulta muistuttaa paholaista. Se yritti kiskoa häntä mukaansa ennen kuin katosi katon lävitse. Kuvaus tuo mieleen unihalvauksen ja muistuttaa muita kuvailtuja vankilaunia siinä, että uneksijaa yritetään siirtää toiseen tilaan vastoin hänen omaa tahtoaan.

Myös karjalaisen talonpojan Juhani Roihan uni vuodelta 1674 voidaan luokitella yhteen paikkaan sijoittuvaksi, vaikka hän näki sen reellä ajaessaan, siis liikkueissaan. Siinä, missä väsynyt nykyihminen saattaa nukahtaa auton rattiin, varhaismodernin ajan ihminen saattoi nukahdtaa reen ohjaksiin. Juhani kävi juuri niin. Hän huomasi yhtäkkiä rekeensä ilmestyneen vanhan miehen ja paljon muutakin vierasta väkeä. Hän pelästyi ja alkoi huutaa apua, jolloin hän heräsi ja huomasi rekeensä olevan uppoamassa jäihin.

Monipaikkaiset unet ja liikkuminen tilassa

Useassa kuvauksessa on maininta ainakin yhdestä paikasta, joka sijaitsi oman kodin ulkopuolella mutta osana kotiseutua, ja liikkumisesta, joka tapahtui eri paikkojen välillä. Kaikkein laajimmin paikallinen tila tulee esiin pohjalaisten Anna Mats- tai Pedersdotterin, Margareta Grelsdot-

■ Kuva 2: *Suecia Antiqua et Hodierna* -teokseen valmistettu Varsinais-Suomea esittävissä kaiverruskuvassa vuodelta 1712 nähdään taustalla arkista maalaismaisemaa, jollaiseen monet aikalaisunet ilmeisesti sijoittuivat (yksityiskohta isommasta kuvasta). Kaivertaja Johannes van den Aveelen (1655–1727)
Lähde: Kungliga biblioteket, Tukholma.

terin, Anders Matsson Nixin ja Dordi Joosepintyttären kuvauksissa vuosilta 1632, 1689, 1690 ja 1696. Niissä liikutaan koko kaupungin tai pitäjän alueella, ja kuvauksissa nousee esiin valvemaailman nimettyjä paikkoja, kuten kylän riihet, tietty navetta tai Pietarsaaren kaupungin eteläinen portti.

Anders Nixin unikuvaus on tarkastellun aiheiston pisin ja siinä onkin kaikkiaan 12 nimettyä tapahtumapaikkaa Pietarsaaren kaupungissa ja sen ympäristössä. Anders joutuu etsimään hevostaan, tytärtään ja tietä kotiin sekä pakenee kahdesti noitien käsistä. Myös kolmastoista paikka mainitaan, mutta matkan suunta kääntyy ennen kuin sinne päästään. Anders oli Juhani Roihan tavoin liikkeellä reellä, ja on mahdollista, että suuri osa hänen kuvauksestaan on unia, jotka hän näki nukahdellensa aikana – mahdollisesti eri jaksoissa. Se voisi selittää kuvauksen teemojen vaihtelut ja kuvauksessa kahdesti esiintyvän kaiken peittävän hämärän.

Vöyrin pitäjässä asuva iäkäs sotilaanleski Margareta Grelsdotter koki puolestaan, että toinen sotilaanleski vei häntä öisin sängystä eri paikkoihin. Joskus Margareta löysi itsensä kylän riihien luota, mutta ainakin pari kertaa hän oli päätynyt erään maalaistalon pihaan noin kuuden kilometrin päähän kotoaan. Siellä hän oli kohdannut myös uhkaavia mustia koiria. Kun asiaa selviteltiin käräjillä, Margareta oli jo 80-vuotias. On mahdollisuuksien rajoissa, että kyse ei ollut pahoista unista, vaan dementoituvan vanhuksen harhailuista, jotka veivät hänet joskus kauaksikin kotoa. Hänen syyttämänsä nainen yrittikin puolustautua väittämällä Margaretaa mielenvikaiseksi ja heikoksi. Rumilta kuulostavien väitteiden taustalla voi piillä todensuuntainen havainto Margaretan tilasta.

Aineiston ainoa unikuvaus, jossa mainitaan nimeltä jokin ulkomaat ja ylipäänsä jokin maa, on aineiston vanhin ja peräisin Tukholmassa asuneelta suomalaiselta mieheltä, joka palveli siellä renkinä. Matti Tuomaanpojan unessa hänen isäntänsä aikoi hylätä morsiamensa ja muuttaa omaisuutensa rahaksi ja paeta Venäjälle. Vuonna 1607, jolloin uni nähtiin, Ruotsin ja Venäjän välillä vallitsi rauha, mutta välit olivat jännittyneet aikaisempien sotien vuoksi. Suomalaisten kollektiiviseen tajuntaan oli vuosisatojen mittaan iskostunut mielikuva Venäjästä vihollisena.²⁸ Vaikka kuvauksesta ei selviä, käytiinkö unessa ihan Venäjällä asti vai jäikö pako sinne pelkäksi aikomukseksi, Venäjä edusti unessa luvatonta, epätoivottua tilaa.

Vaikka monet varhaismodernin ajan ihmiset liikkuvat, jotkut kauaksikin²⁹, uneksitut tilat vaikuttavat siis useimmiten varsin suppeilta. Unet todennäköisesti heijastivat monen arkikokemuksia, joihin kuului elämä samalla paikkakunnalla. Uneksittu ympäristö näyttää olemukseltaan vastaavan valvemaailman ympäristöä, sillä yhteenkään paikkaan ei näytä liittyvän mitään kummallista, vaan omituiset, unenkaltaiset asiat

liittyvät paikkojen asemesta unissa kohdattuihin hahmoihin ja tapahtumiin. Nämä tulokset vastaavat psykologian tutkijoiden tuloksia, mutta vain osittain: myös nykyihmisten unissa paikkakuvaukset voivat olla epämääräisiä tai puuttua kokonaan, mutta valvemaailmasta poikkeavaksi tilakokemukset nykyunissa tekee usein se, että paikka muuttuu äkillisesti tai vaihtuu kokonaan toiseksi.³⁰

Tuomiokirjojen unikuvauksista on löydettyvissä kaksi nopeaa paikan vaihdosta. Kummasakin tapauksessa asia selitetään tuulella. Purmolainen Anna Mats- tai Pedersdotter päättyi pääsiäisyönä 1632 näkemässään unessa myrskytuulen mukana yli kolmen peninkulman päässä sijaitsevaan navettaan, jossa oli ollut täynnä savua. Kahdeksan vuotta myöhemmin viipurilais-syntyistä Annaa, jonka patronyymi ei ole tiedossa, kuulusteltiin noituudesta syytettynä Mahussa Virossa. Anna kertoi unesta, jossa Saatana kuljetti hänet paikalliseen kartanoon tuulen myötä kahden muun henkilön kanssa. Varhaismoderni uneksija saattoi siis kokea liikkuvansa nopeasti luonnonvoimien avulla. Liikkumista ilmojen halki esiintyy myös Blåkulla-unissa, mutta sitä ei kuvata tapahtuvaksi tuulen avulla eikä myöskään erityisen nopeaksi.

Blåkulla-unien näennäinen eksotiikka

Periaatteessa eksoottisin unikuvausten paikka oli Blåkulla, jossa Saatanan uskottiin asuvan ja jonne moni nukkuja uskoi päätyneensä noitien viemänä. Aikalaiset antoivat Blåkullasta ja sen sijainnista monenkirjavia kuvauksia. Kuuluisa saksalainen kuparikaiverrus vuodelta 1670 kuvasi Blåkullan vuorena, epäilemättä saksalaista Blocksberg-perinnettä mukaillen.³¹ Ruotsalaisissa kuvauksissa Blåkulla saattoi sijaita jopa Trondheimin tuomiokirkossa, mutta tavallisesti kuvailija sijoitti sen lähiympäristöönsä.³²

Suomeen Blåkulla-perinne levisi heikommin: se tunnettiin enimmäkseen lännessä ja suoma-

28. Kari Tarkiainen, *Se vanha vainooja. Käsitukset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen*. Suomen historiallinen seura 1986.

29. Maija Ojala-Fulwood, *Historia liikkuvuuden näkökulmasta*. Teoksessa Raisa Maria Toivo & Riikka Miettinen (toim.), *Varhaismodernin yhteiskunnan historia. Lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin*. Gaudeamus 2021, 102–124.

30. Revonsuo & Salmivalli 1995, 178, 184; Revonsuo & Tarkko 2002, 6.

31. Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*. Lunds universitet 1971, 232; Stephen A. Mitchell, *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages*. University of Pennsylvania Press 2011, 125.

32. Ankarloo 1971, 219.

laiset saattoivat myös puhua Blåkullan asemesta helvetistä, joka oli Saatanan perinteisempi tyysija.³³

Blåkullan tekivät kuitenkin eksoottiseksi Saatanana ja muut sen asukkaat eikä tila itsessään. Suomalaisten unissa Blåkulla hahmottui paikkana, jonka sijaintia ei tiedetty tai sijainnista ei piitattu, mutta joka tilana muistutti maalaistaloa

■ Kuva 3: Saksalainen kuparikaiverrus vuodelta 1670 kuvaa Pohjois-Ruotsin noitavainoja ja antaa osviittaa siitä, minkälaiset mielikuvat saattoivat työntyä aika-laisten uniin Suomessakin. Lähde: Kungliga biblioteket, Tukholma.

33. Heikinen 1969, 221.

tai sen tupaa tai sen keittiötä tai sen juhlasalia. Blåkulla-kuvitelmatkin näyttävät siis kuvastaneen uneksijoiden arkista valvetodellisuutta: moni oli ehkä ollut samanlaisessa käräjä-, kinkeri- tai häätuvassa.

Tässä yhteydessä tarkastellaan kuitenkin vain niitä Blåkulla-kuvauksia, joita voidaan pitää uniin perustuvina. Saatanan tapaamispaikka näyttäytyy niissä myös juhlapaikkana, jossa tanssittiin ja musisoitiin. Näin on esimerkiksi 1670-luvun puolivälin jälkeen tallennetuissa maalaisnainen Dordin ja alaikäisten lasten Gustavin, Annan, Margaretan ja Kirstinin kertomuksissa. Näissä Pohjanmaalla taltioituissa kuvauksissa on yhtäläisyyksiä niiden kymmenien kertomusten kanssa, joita kuultiin lapsilta Tukholmassa vuosina 1675 ja 1676. Niiden taustalla oli myös yhdessä sovittuja valheita³⁴, ja on mahdollista, että myös suomalaiset lapset sepittivät omiaan, joko tietoisesti tai tiedostamattaan, päästessään todistamaan oikeuden eteen. Myös mainitun kolmen siskoksen äiti, mäkitupalainen Brita Josefsdotter Ståhl myönsi olleensa unessa ikään kuin Blåkullassa, mutta hän ei ilmeisesti kuvannut untaan sen tarkemmin. Anders Nixin unessa vuodelta 1689 noidat kokoontuivat Blåkullan asemesta Pietarsaaren talvisella maaseudulla. Kalajokelainen Dordi Joosepintytär vieraili puolestaan vuosisadan lopulla unessaan Blåkullan asemesta helvetissä, jota hän kuvaili sikolättiä muistuttavaksi majaksi.

Blåkulla-unet alkoivat useimmiten uneksijan kotoa ja päättyivät sinne Blåkullaan tehdyn vierailun jälkeen. Nuori pietarsaarelainen maalaisnainen Maria Hansdotter koki vuonna 1687 joutuneensa sängystään mustaan tupaan, jossa hän oli erottanut savupiipun ja liedellä kiehuvan kattilan. Mariankin kokema Blåkulla muistutti maalaistaloa. Saatana oli maannut ruman mustan koiran hahmossa pöydän alla. Maria oli ollut siinä huoneessa yksin Saatanan kanssa, mutta hän koki, ilmeisesti kuulohavainnon pohjalta, että lähellä kulki paljon muita ihmisiä. Hänet kaappanut noita oli sitten tullut toisesta huoneesta ja yrittänyt pakottaa hänet syömään lehmänlantaa ja muuta vastenmielistä. Samoilla käräjillä kerrottiin toisen käden tietona, että lähiseudulla

asuvalla Mickel Matssonilla oli ollut samanlainen kokemus.

Maria ei osannut jälkeenpäin kertoa, miten hän oli päätenyt niin outoon paikkaan eikä sitäkään, miten hän löysi itsensä seisomasta isänsä porstuasta sen jälkeen, kun noita oli alkanut piestä häntä käärmeillä. Myöskään aiemmin mainittu pahnoilta herännyt piika Marketta Eskontytär ei osannut kuvailla siirtymisiään eikä edes paikkaa, jonne hänet oli viety. Hän koki kohdanneensa vuonna 1687 talon porstuassa sarvipäisen miehen, joka oli ottanut hänet syliinsä ja vienyt hänet ”erityiseen paikkaan” (*en serdeles orth*). Siellä oli ollut aivan pimeää, mutta Marketta kuuli, että paikalla oli paljon ihmisiä, jotka pitivät hauskaa. Marketan unessa oli siis piirteitä Blåkulla-traditiosta, mutta kaikki tilaan ja siirtymiseen liittyvät näköhavainnot puuttuvat. Ehkä hänen mielensä ei kyennyt luomaan kuvaa Blåkullasta tai sitten hän yksinkertaisesti unohti herättyään osan unessa näkemästään. Myös Vaasan köyhäintuvassa asuva Eva Thomasdotter koki alkuvuodesta 1692 tulleen viedyksi pimeään vanhaan tupaan, jonka hän tulkitsi Blåkullaksi, mutta hän oli kuitenkin nähnyt siellä kolme eri ihmistä ja tunnistanut heistä kaksi.

Blåkulla-unissa uneksija näyttäytyy toiminnan kohteena, passiivisena kehona, jonka yksi tai useampi noita siirtää pois nukkumapaikastaan. Ruotsiksi näissä yhteydessä puhuttiin useimmiten viemisestä (*föra*). Silloin, kun Blåkullaan viety uneksija osasi kertoa, miten hän oli päätenyt sinne, hän kertoi kulkeneensa noituuden avulla ilmojen halki. Mynämäeltä muuttanut ja Tukholmassa piikova Margareta Matsintytär kertoi vuonna 1676 emäntänsä vieneen hänet ylös taivaalle ja sitä kautta Blåkullaan. Varhaismoderin ajan suomalaiset eivät kuitenkaan ilmeisesti kuvanneet sitä lentämiseksi, vaan puhuivat Blåkullaan menemisestä ratsastamisena, ruotsiksi *rida*. Ilmausta oli vanhastaan käytetty skandinaavisessa perinteessä marasta eli painajaisolenosta puhuttaessa.³⁵ Anders Nixin kokemukset ovat aineiston ainoa poikkeus, sillä hänen kerrotaan nähneen kotonaan unen, jossa nainen lensi savupiipun kautta ulos, ja kuvauksessa käytetään kahdesti *flyga*-verbiä.

34. Ankarloo 1971, 136.

35. Raudvere 1993, 63, 75, 83–84. Ks. myös Kaarina Kosken artikkeli edellä.

Mutta muut ilmassa liikkumisesta kertoneet eivät rinnastaneet asiaa lintujen liikkeisiin, vaan hakivat vertailukohtansa arkisista liikkumistavoista. Blåkulla-kuvitelmissa ratsastusvälineenä voitiin käyttää seivästä, mutta usein jotain isoa kotieläintä, kuten hevosta, lehmää tai lammasta. Myös ihminen soveltui ratsastusvälineeksi, ja joissain kuvauksissa noita käytti kaappaamansa ihmistä matkantekovälineenään.³⁶ Uudenkaarlepyyn pitäjässä asunut sotilaanvaimo Lisa Markusdotter koki vuonna 1677, että noidat kaappasivat hänet sängystä ratsastusvälineekseen. He ohjasivat häntä niin huolimattomasti, että hän kolautti itsensä puuhun ja hänen olkapäänsä oli sen jälkeen hyvin kipeä.

Arkinen unimaailma?

Varhaismoderneista oikeuspöytäkirjoista piirytävät tilakokemukset ovat hyvin heterogeenisiä ja ankkuroituvat vakaasti valvetilan ympäristöihin ja uneksijoiden tuntemaan fyysiseen elinympäristöön, Blåkulla-unetkin.

Varhaismoderneista unista on löydettävissä samankaltaisia piirteitä kuin nykyunista: nukkuminen oman vakituisen kodin ulkopuolella näyttää edistäneen painajaisunien näkemistä, uniin saattoi sisältyä liikettä paikasta toiseen tai se saattoi jäädä puuttumaan, uneksitut ympäristöt saattoivat jäädä epämääräisiksi samoin kuin nykyihmisten unikuvauksissa, ja unien tapahtumaympäristöissä oli paljon valvemaailmasta tuttuja piirteitä. Oikeuspöytäkirjoihin kirjatut unikuvaukset ovat kuitenkin valikoituneita siinä mielessä, että ne kirjattiin muistiin vain siltä varalta, että unia saattoi pitää todellisia tapahtumia heijastavina eikä pelkinä unennäköinä. Lähiympäristön ja uneksijalle tuttujen paikkojen korostuminen aineistoissa johtuu todennäköi-

sesti siitä, että paikkakunnalle sijoittuvat unet olivat todennäköisemmin relevantteja muillekin. Tapahtumaympäristöjen viitteellinen tai niukka kuvaaminen johtuu siitä, että kohtaamiset muiden ihmisten tai olentojen kanssa olivat paikkoja tarkempia ainakin silloin, kun oltiin oletetusti tekemisissä noituudenharjoituksen kanssa.

Uniympäristöjen arkisuudesta kertoo sekin, että silloin, kun niistä voidaan tehdä päätelmiä, suurin osa uneksituista tapahtumista sijoittui ihmisen rakentamiin tiloihin. Vain harvoissa unissa liikuttiin luonnossa. Ulkosalla nukkuminen ja keskellä luontoa nukahtaminen, myös reellä ajettaessa, saattoivat laukaista unia ja uni-häiriöitä, mutta metsät, vainiot ja vesistöt jäivät kuvauksissa taka-alalle. Niissäkin unissa, joissa kohdattiin paholainen tai noitia tai vierailtiin Blåkullassa, fantastiset elementit koskivat ennen kaikkea kohdattuja hahmoja ja tapahtumia, eivät niinkään itse ympäristöä. Raamatun kertomuksista tai kansantarinoista voitiin saada aineksia hahmoiksi esimerkiksi valkopukuisten henkilöiden tai maran muodossa, mutta yhdessäkään kuvauksessa ei liikuta raamatullisissa maisemissa, kristillisessä taivaassa eikä myöskään kansanperinteen tuntemissa myyttisissä paikoissa. Tämä ei tietenkään sulje pois sitä mahdollisuutta, etteivätkö jotkut olisi nähneet sellaisiakin unia kuten myöhemmin tiedetään tapahtuneen.³⁷ Tässä artikkelissa analysoidut unikuvaukset tarjoavat kuitenkin vain pienen kurkistusaukon 1600-luvun suomalaisten uniin.

Marko Lamberg, professori, dosentti, yliopistotutkija, Helsingin yliopisto.

Sähköposti: marko.lamberg@helsinki.fi.

36. Ankarloo 1971, 219; Heikkinen 1969, 50, 293, 296.

37. Anna Kuismin, Hirveä, kauhea, ihmeellinen. 1800-luvun kansanihmisten taivas- ja helvettiunet. *Faravid* 44 (2017), 39–58.